

वर्ष : १३ □ अंक : ५

सौर वैशाख, शके १९३६
(एप्रिल, २०१४)

वार्षिक वर्गणी : ₹ ३०

पर्यावरणाशी कृतिशील नातं

गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

भूमिका

'निसर्गस्नेही जीवनशैली' आणि
'पर्यावरणस्नेही विकासनीती' ह्यांचा
पुरस्कार करणार, त्या दृष्टीनं विचार
आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे
माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या
प्रयत्नात आपणही सहभागी व्हा
आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

ग. सं.च्या गेल्या अंकात 'आंदोलन शाश्वत विकासासाठी' ह्या
मासिकाच्या संपादिका सुनीती सु.र.
ह्यांचं सविस्तर मनोगत छापलं आहे.
त्यांनी केलेलं विवेचन आणि त्यांच्या
ग.सं.कडून असलेल्या अपेक्षा ह्यांच्या
संदर्भात ह्या वेळेस काही लिहावं असा
मानस आहे.

* * *

त्यांचा पहिला मुद्दा असा आहे :
'ग.सं. हे विशेषतः शहर-निमशहरां-
तल्या मध्यमवर्गांच्या समाजाला अपील
करू शकतं. हे कमी आहे असं नाही;
पण अपुरं मात्र आहे. ग.सं.कडे
किंतीतरी अधिक पर्याय व क्षमता
आहेत.'

—ग.सं.ची 'मध्यमवर्गांच्या' मला
संपूर्णपणे मान्य आहे. जगभारातला
हाच अनुभव आहे की, मध्यमवर्गांचं
प्रबोधन होऊन तो समाज बदलतो.
सुनीतीताईनीच महटल्याप्रमाणे खालचा
६०-७०% आणि वरचा १०% वर्ग
हा प्रबोधनाच्या कक्षेबाहेरच राहतो.
खालचा वर्ग अगतिकतेपेटी

पर्यावरणाची हानी करत जगतो. त्याचे
उपभोग खरं तर आवश्यकतेपेक्षाही
कमी आहेत. ते आणखी कमी करा हे
त्यांना सांगताच येणार नाही. त्यांचं
प्रबोधन झालं असं मानलं, तरी
त्यांच्यापुढे काही पर्यायच नाही.

जो वरचा १०%चा अतिश्रीमंतांचा
गट आहे, त्याची प्रबोधनाचे विचार
समजण्याची क्षमता आहे. पण, तो
त्यांच्याकडे दुंकूनही बघणार नाही.
अफाट पैसा, नि त्याआधारे घेता
येणारे अमाप उपभोग हेच त्याचं
जीवन आहे.

त्यामुळे, 'माझ्या विचारांत आणि
जगण्यात काहीतरी चूक आहे, त्रुटी
आहे, दोष आहेत, नि ते दूर करून
व्यक्तिविकासाच्या पायच्या चढत मला
वर-वर जायचं' असं वाटणारे लोक
अत्यल्पच असणार. 'माझी जीवनशैली
निसर्गस्नेही हवी' असं सर्व मध्यमवर्गी-
यांनाही वाटत नाही. त्यामुळे ग.सं.चा,

वा माझ्या ग्रंथांचा प्रभावगट हा 'काही
विखुरलेले मध्यमवर्गी' असा छोटा
राहणार हे गृहीतच धरलेलं आहे. ती
'घालून घेतलेली' मर्यादा नसून
'स्वाभाविकपणेच पडणारी' अशी
मर्यादा आहे. खरं तर, मी विचार पुढे
ठेवतो आहे ते सर्वसाठी आहेत.

वैश्विक आहेत. सर्व जगाचीच
विकासाची संकल्पना 'सम्यक'
असायला हवी. सर्व राष्ट्रांचीच
विकासानीती पर्यावरण-स्नेही हवी.
जगातल्या सर्वच मानवांची जीवनशैली
निसर्गस्नेही हवी. मी हे 'जगापुढे'
ठेवण्याचं काम (यथाशक्ती) केलं.
पण, जगातल्यापैकी फारच थोडे लोक
हे सर्व जाणू इच्छितात-करू इच्छितात
हे वास्तव आहे. ते स्वीकारावचं.

हे कार्य करताना माझ्या मनात
'नदी' हा आदर्श असतो. ती आपल्या
पद्धतीनं, आपल्या वेगानं, आपल्या
मार्गानं वाहत असते. तिचं पाणी
सर्वासाठी उपलब्ध असतं. ज्याला
तहान लागेल, त्यानं तिच्याकडे जायचं
नि पाणी प्यायचं. मला चिंतनातून जे
विचार स्फुरले, ते मी असेच सर्वसाठी
म्हणून उपलब्ध करून ठेवले आहेत.
'पावसा'चा आदर्श समारो ठेवून ते
सर्वदूर पोचवण्याचेही प्रयत्न मी आणि
पौर्णिमान केले; पण त्यातून फारच
थोडे काही साध्य झालं.

कोणतंही कार्य करताना त्यात
कर्त्याच्या 'स्वभावा'चा भाग खूप मोठा
असतो. प्रत्येकाची एक विशिष्ट
पिंडप्रकृती असते. माझ्यात
'चळवळीतला कार्यकर्ता' हेण्यासाठीचे
गुण नाहीत. मला शांतपणे जगायला
आवडत. अभ्यास, वाचन, चिंतन,
लेखन हे करायला आवडत. व्याख्यानं
द्यायलाही आवडत असलं, तरी तीही
अधूनमधूनच असावीत असं वाटतं.
'झंझावाती दौरे' ही मला मानवाणी
गोष्ट नव्हे. दिनचर्येतील नियमितता
मला आवडते, आवश्यक वाटते. पण,
तरीही समाजाप्रति, निसर्गप्रति माझं
काही कर्तव्यही आहे. त्यामुळे,
'स्वधर्म' आणि 'युगधर्म' ह्यांची
'स्वभावा'शी सांगं घालत माझा
सध्याचा मार्ग निश्चित झाला. ह्या
बंधनामुळे कदाचित काही क्षमता
असूनही वापरल्या जात नाहीत असं
होईलही. व्यक्तिगत आणि कौटुंबिक
जीवनाकडे दुर्लक्ष करून मला
समाजाकार्य करायचं नव्हतं. शिवाय,
त्यासाठीचं अर्थार्जनही माझं मलाच
करायचं होतं. ह्या सगळ्याची सांगं
घालत सध्याच्या कार्याचं स्वरूप आणि
व्याप्ती निश्चित झाली आहे.

थोडे वेगळ्या शब्दांत सांगायचं,
तर विचार आणि आचारांमधूलं
परिवर्तन ही 'साधन' असते. मला
चळवळीपेक्षा अशा साधनेत रस आहे.
चळवळीची आवश्यकता वा महत्त्व
मलाही पटतं; पण, मला स्वतःच्या
आणि सर्वांच्या आत्मपरिवर्तनाचं महत्त्व

ह्या चारही स्तरांवरचा विकास
आवश्यक मानलेला आहे. तो
हेण्यासाठी उपभोग संयमित असण
अत्यावश्यक असतं. ह्या साधनेचा
अंतिम उद्देश 'तो विकास' हा आहे.
त्यातून पर्यावरणाचं हित साधलं जाणं
हे त्या प्रक्रियेचं उप-फल असतं.
चळवळीमध्ये हा आयाम समाविष्ट
नसतो.

तरीही मला असं वाटतं की,
चळवळीही आवश्यक आहेत आणि
साधनाही. ह्या दोन मार्गात पूरकत्व
आहे. कोणाला एक मार्ग आवडेल-
पटेल-पेलेल; तर कुणाला दुसरा. मार्ग
कोणताही असो : महत्वाची आहे ती
वाटचाल. माझा आग्रह त्यासाठी
असतो. आंदोलनात सहभागी
हेण्यासाठी एका प्रकारची कृती
आवश्यक असते; तर जीवनशैली-
परिवर्तनासाठी वेगळ्याच प्रकारची.
ज्याला जो मार्ग आवडेल, त्यानं तो
स्वीकारावा आणि त्यानुसार निर्धारूर्वक
कृती करावी.

* * *

सुनीतीताईनी आणखी एक मुद्दा
असा मंडला आहे की, 'गावागावांत
जे लोक वेगळ्या वाटा चोखाळताहेत;
त्यातून तिथलं समाजजीवन
बदलण्याचा, शोषण थांबवण्याचा
प्रयत्न करताहेत त्यांची दखल
ग.सं.मध्ये घेतली जाताना जाणवत
नाही.' हे खरं आहे, कारण ग.सं.चा
फोकस तो नाहीच. ग.सं. दखल घेणार
ती जीवनशैलीत परिवर्तन करण्यांची.
अगदी प्रारंभापासून अशांची माहिती
ग.सं.मध्ये येत आहे, नि ती वाचकांना
प्रेरक वाटत आलेली आहे.
तपपूर्तीनिमित्त तर ग.सं.न ह्या
परिवर्तनाचे विशेष प्रयत्न करण्याच्या
'हरित साधकां'ना सर्वापुढे ठेवलं. त्या
लेखांचं पुस्तक करून त्या माहितीला
स्थायित्व दिलं. जे गावागावांत समाज-
परिवर्तन करताहेत, त्यांची माहिती ही
तो फोकस असणाऱ्या मासिकांत येतेच.
'ग.सं.मध्येही ती आलीच पाहिजे' असं
मला मुळीच वाटत नाही.

विवेकानंदांनी एके ठिकाणी असं
म्हटलंय की, 'प्रत्येक राष्ट्राला एक
नियति-नियोजित कार्य असतं'. मला
वाटतं की, राष्ट्रच का : प्रत्येक
व्यक्ती, संस्था, माध्यम ह्यांचंही एक
नियतिनियोजित कार्य असतं.
'निसर्गस्नेही जीवनशैलीसाठीच्या
आत्मपरिवर्तनाचे विचार आणि कृती
ह्यांचा प्रसार' हे ग.सं.च नियति-
नियोजित कार्य आहे असं मी मानतो.
समाजपरिवर्तनाच्या कार्याविषयी
आपलकी बाळगूनही ग.सं.न यावत्
शक्य आपलं नियतिनियोजित कार्यच
करावं, हेच सर्वस्वी उचित नाही का?

१६५१४८८

गतिमान संतुलन
सौर वैशाख, शके १९३६ ९

महत्त्वाचं निवेदन

गेली २५ वर्ष मी विविध माध्यमांद्वारे पर्यावरणविषयक जनजागृतीचं काम
सातत्यानं करत आहे. सुरुवातीला ग्रंथलेखन आणि व्याख्यानं ह्या दोन माध्यमांमधून
हे काम होत होतं. १२ वर्षांपूर्वी, डिसेंबर २००१पासून 'गतिमान संतुलन' सुरु
झालं, आणि २००५पासून निवासी-अनिवासी शिविरांचीही जोड ह्या कार्यालयाला
मिळाली.

ग.सं.मुळे ह्या सर्वच कार्याचा वेग आणि विस्तार दोन्ही वाढला. तथापि,
गेल्या २-३ महिन्यांपासून ग.सं. ह्या उपक्रमाचा थोडासा वेगळा विचार गांभीर्यांन
करावासा वाटतो.

हे मासिक १२ वर्ष मी एकट्यानंच सातत्यानं चालवलं. प्रामुख्यानं मीच
लिखाण करायचो. वारंवार आवाहन करूनही इतरांकडून लेखनसहकार्य अत्यल्पच
मिळालं. कदाचित ग.सं.ची वैचारिक अपेक्षा वेगळी, जास्त अशी असल्यामुळेही
असं घडलं असेल. लेखकांची वा कार्यकृत्यांची फळी उभी करण्यात मी कमी
पडलो हेही खरं. त्यामुळे ग.सं. हा एकट्यांबी तंबूच राहिला.

पण, गेल्या १-२ महिन्यांपासून हा गाडा असा एकट्यानं ओढणं मला
मानसिकदृष्ट्या त्रासदायक, तणावकारक होऊ लागलं आहे. तसंच, दरमहा
कुडावले ते पुणे हा प्रवास करून जाऊन तिथली सगळी उस्तवारी करणं
शारीरिकदृष्ट्याही अवघड वाटू लागलं आहे. काही मित्र पते चिकटवण्याच्या
कामात नियमानं सहकार्य करत आहेत ही आनंदाची बाब आहे. पण, माझा प्रवास
टळू शकेल अशा प्रकारे अक्षरांकन, प्रुं तपासण, लेआउट, छपाई, फोलिंग,
पोस्टिंग ही सर्व पुण्यातीली कामं करण्याची/करून घेण्याची जबाबदारी घेणारं<br

दिलीप कुलकर्णी

गे ल्या लेखांकात आपण शहरी भागातल्या पाणी-वापराचे 'जीत-हार' प्रकार पाहिले. ह्या वेळेस आपण ग्रामीण भागातल्या प्रकाराची विश्लेषण करू या.

प्रथम आपण घरगुती पाणी-वापराचा विचार करू. ग्रामीण भागात शहरातल्या बेफिकिरी सहसा आढळत नाही. बहुतेकदा खेड्यांमध्ये पाण्याची टंचाईच असते. त्यापुढे पाणी वाया जाण्याचं प्रमाण खूप कमी असत. अन् विहिरीला, नदीला भरपूर पाणी असेलच, तर मग ते वाया जाण्याची चिंता करण्याचं फारसं कारण नसत. जरा जास्त वापरलं गेलं, तरी ते पाणी जमिनीतच मुरतं : गटार-व्यवस्थेवरचा ताण वाढवत नाही. (ते मुरत नसेल, तर मात्र ती चिंतेची बाब बनते.)

पाण्याची टंचाई असेल, तर खेड्यातल्या लोकांना ती थेट दिसते. पाणी दूरवरून आणाव लागत नि म्हणून अन्यांत काटकसीनं वापराव लागत. निसर्गांन अपरिहार्यपणे स्वीकारायला लावलेली ही स्वैच्छिक हारच म्हणावी लागेल.

एका आजीबाईनं डोकं चालवून अशा स्वैच्छिक हारीतून जीत करी साधली, ह्याची एक गोष्ट फार सुंदर आहे. दुष्काळाचं वर्ष होत. पाण्याची तीव्र टंचाई. रोज अंघोळ ही चैनच होती—ती न परवडणारी होती. मग आजीबाईनं एक युक्ती केली. घरची खेड्यांसुंदरी एक पापईच्या झाडाला, तिच्या पाठीवर छोट्या नातवाला बसवलं, अन् तिथे त्याला अंघोळ घातली. कमीत

कमी पाण्यात नातूरी स्वच्छ, म्हैसही स्वच्छ अन् पापईच्या झाडालाही पाणी मिळालं! सर्वच जण जिंकले. अगदी स्वैच्छिक हार सुद्धा स्वीकारावी लागली नाही. ह्या पार्श्वभूमीवर, शहरातले लोक पाण्याची किती उधळमाधळ करतात हे कोणाच्याही लगेच लक्षत येईल. पाणी वाया घालवून शहरातले लोक सदैव हार-हार खेळतात.

* * *

शेतीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या पाण्याचा विचार करताना स्वाभाविकपणे बागायती शेतीचाच विचार करावा लागतो. पाणी भरपूर असेल, तर पाण्याच्या बाजून शेतकऱ्याला हार स्वीकारावी लागणारी नाही; मात्र, अतिरेकी पाण्यानं जमिनी खराब-नापीक होत जाऊन कालान्तरानं ती हार स्वीकारावी लागेल. महाराष्ट्रातली 'डुबुक सिंचन'वाली ऊसेती हे अशा हारीचं 'आदर्श' उदाहरण आहे!

जमिनीत पाणी असलं, तरी प्रत्येकानं स्वतःची विहीर काढणं वा बोअर मारणं हा हार-हार खेळत कसा असतो, हे आपण गेल्या लेखांकात पाहिलंच. पाणी पाटाचं वा कालव्याचं असेल, तर दोंडगाईनं स्वतःकडे ते खेचून घेण हा 'जीत-हार खेळ' ठिकिठिकाणी चालतो. सुरुवातीच्या भागातल्या (हेड एंड) शेतकऱ्यांना भरपूर पाणी मिळत आणि शेवटच्या (टेल एंड) शेतकऱ्यांपर्यंत ते फार कमी पोहोचत. ते कायम हरतात. पाट फोडून आपल्या शेतात पाणी घेण हा तर गुहेगारी स्वरूपाचा

जीत-हार खेळ आहे. सिंचनाची सोय असलेल्या ठिकाणी प्राचीन काळापासून असे खेळ चालतच आलेले आहेत.

काही ठिकाणच्या सुजाण लोकांनी मात्र स्वैच्छिक हार स्वीकारून हा खेळ जीत-जीत बनवल्याचीही उदाहरण आहेत. महाराष्ट्रातलं असं एक उदाहरण म्हणजे 'फड पद्धत'. नाशिक भागात ही पद्धत होती. (सध्याही चालू आहे का हे ठाऊक नाही.) गावात उपलब्ध असणारं सिंचनासाठीचं एकूण पाणी विचारात घेऊन सर्व शेतकऱ्यांना ते समन्याची पद्धतीनं वाटलं जायचं. त्यांचे ४ गट केले जायचे, आणि ४ वर्षांचं पाणीवाटपाचं चक्र असायचं. पहिल्या वर्षी गट १ ला भरपूर पाणी; गट २ ला त्याहून कमी, गट ३ ला अगदी कमी आणि गट ४ ला मुळीच पाणी नाही. त्यांनी त्यानुसार जास्त-कमी पाणी लागणारी पिकं घ्यायची. पुढच्या वर्षी गट १ वाले शेतकरी गट २ मध्ये जाणार. गट २ वाले ३ मध्ये, अन् गट ३ वाले ४ मध्ये. अन् जे गेल्या वर्षी गट ४ मध्ये होते, ते आता गट १ मध्ये घेऊन त्यांना नमवाव लागत नि सर्वांची जीत सुनिश्चित करावी लागते.

* * *

शेतीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या पाण्याचा विचार करताना स्वाभाविकपणे बागायती शेतीचाच विचार करावा लागतो. पाणी भरपूर असेल, तर पाण्याच्या बाजून शेतकऱ्याला हार स्वीकारावी लागणारी नाही; मात्र, अतिरेकी पाण्यानं जमिनी खराब-नापीक होत जाऊन कालान्तरानं ती हार स्वीकारावी लागेल. महाराष्ट्रातली 'डुबुक सिंचन'वाली ऊसेती हे अशा हारीचं 'आदर्श' उदाहरण आहे!

पाण्याची उपलब्धता वाढवणं हा सर्वोत्तम असा 'जीत-जीत' उपाय आहे.

समतल चर, त्यात वृक्षलागवड, नाला-बंधरे, शेतकी अशा अनेक मार्गानी पाण्याचा मुरावा आणि साठा वाढवणं, हे निसर्गाला जिंकवून त्यातून आपली जीत सुनिश्चित करण्याचं तंत्र आहे. पूर्वीच्या लोकांनी गावोगाव देवराया राखल्या त्या ह्या शहाणिवेतूनच.

अशा प्रकारे पाण्याची गाखण, संवर्धन करण्याचं काम राजस्थानी लोकांनी सहस्रों वर्ष कसं केलं-करत आहेत, हे संगणारी दोन अति-अति सुंदर पुस्तकं अनुपम मिश्रांनी लिहिली आहेत : 'राजस्थान की रजत बूदे' आणि 'आज भी खरे है तालाब'. ४००० मि.मी. पाऊस पडणाऱ्या कोकणात पाण्याची टंचाई असते, नि १०० मि.मी. पाऊस असणाऱ्या राजस्थानाच्या वाळवंटात पुरेसं पाणी मिळतं ह्यामागचं रहस्य दडलेलं आहे माणूस-निसर्ग संबंधांमध्ये. कोकणातली माणसं प्रवंड वृक्षतोड करून निसर्गाला हरवताहेत, नि मग पाणी कमी झाल्यानं स्वतः हरताहेत. राजस्थानी लोकांनी पाण्याचा एकही थेब वाया न घालवण्याचे उपाय करून उपलब्ध पाणी जपलं-वाढवलं. निसर्गाला जिंकवून तेही सहस्रों वर्ष जिंकत आहेत! (४)

(क्रमशः)

हार आणखीनच तीव्र होते. म्हणून धान्य साठवण्याची हल्लीची पद्धत ही 'जीत-हार' नसून 'हार-हार'च आहे.

हे प्रकार 'जीत-जीत' प्रकारात बदलण्यासाठी काय करता येईल? (किडीला शवू न मानता तिचा पोषणसूचक म्हणून उपयोग करून उत्पादन-पद्धती सुधारता आली, तर त्यांचीही जीत होईल.)

(१) साठवणुकीपूर्वी धान्याला कडक उन दाखवणे अतिमहत्वाचे आहे. ह्यात धान्य पसरवणे-आवरणे ह्यासाठी घेतलेले कष्ट म्हणजे छोटी हार आहे.

(२) वनस्पतिजन्य किडीरोधकांचा व सुधारित पारंपरिक पद्धतीचा वापर करावा. उदा. ससकट कडुलिंबाचा पाला वापरण्याएवजी धान्याची घनता, प्रकार लक्षत घेऊन कडुलिंबाचे तेल, Neem Seed Kernel Extract वर्गांचा वापर करावा.

(३) धान्य कडक उन्हात वाळवण्यावर पारंपरिक पद्धतीही खात्रीने यशस्वी होतील. किंतु ऊन दाखवावचे आहे. ह्याचा अंदाज येईपर्यंत जर किडी लागली, तर धान्य निवडून खाण्याची छोटी हार केवळही चांगली.

(४) थोळ्या प्रमाणात धान्य खरेदी करताना सुटे धान्य आपल्या कापडी पिशवीत घरी आणावे.

(५) मूळभूत पातळीवरची हार : 'साठवणे' ही गोष्ट उत्पादक, व्यापारी आणि उपभोक्ते ह्या तिन्ही गटाना बन्याच कारणामुळे—त्यातल्या त्यात किडीच्या प्रादुर्भावामुळे—नको असते. त्यामुळे हे काम ते एकमेकांवर ढकलतात. उदा. शेतकरी माल लगेच विकातो; तर खरेदीदार वापरापुरता माल खरेदी करतो. म्हणून केंद्रीकरण करावे लागते. जसजसा धान्याचा ढीग वाढत जातो, तसेतशी पारंपरिक पद्धतीच्या उपयोगातील आवश्यकता असते. येथे स्वच्छतेच्या दृश्य जितीमागे विषीभवनाची भयंकर हार झाकलेली आहे.

सध्याच्या पद्धतीच्या उपयोगातील हारीचे स्पष्टीकरण आता पाहू : (१) धूमीकरकांच्या विषारी धूरामुळे बहुतेक वेळा प्रौढावस्थेतीलच कीड मरते. अंडे, अली, कोशावस्थेतील कीड मेली नाही, तर कालान्तराने किडीचे चक्र पुन्हा सुरु होते. अर्थात् किडीचे संपूर्ण नियंत्रण तर होत नाहीच, शिवाय आपण विषयुक्त धान्य खातो. (ह्या विषारे आपण लगेच मरत नाही, म्हणून ते नोंदविले जात नाही.)

(२) संपर्क-कीटकनाशकांमध्ये कीटकनाशके धान्याच्या पृष्ठभागाला चोळली जातात. त्यांच्या अवशेषांमुळे त्यातल्या त्यात किडीच्या प्रादुर्भावामुळे—नको असते. त्यामुळे हे काम ते एकमेकांवर ढकलतात. उदा. शेतकरी माल लगेच विकातो; तर खरेदीदार वापरापुरता माल खरेदी करतो. म्हणून केंद्रीकरण करावे लागते. जसजसा धान्याचा ढीग वाढत जातो, तसेतशी पारंपरिक पद्धतीचे व्यावहारिकता कमी होत जाते. ह्यावर उपयोग धूमणे धान्याची विकेंद्रित पद्धतीने साठवण. (प्रत्येकाने ते काम स्वेच्छेने स्वीकारल्याने एकूण व्यवस्थेची जीत.) आर्थिक, सामाजिक, नैसर्गिक समस्यामुळे त्रस्त शेतकऱ्याला यथाशक्ती, यथासमय प्रत्यक्ष कामात मदत करणे जमले—म्हणजेच श्रमदामरूपी हार पत्करता आली—तर अनेक खेळांमधील 'हार-हार' ही 'जीत-जीत' ह्या प्रकारात बदलू शकेल.

(५)

आम्राज हापूस व कीटकनाशके

विजय प्रल्हाद सांबरे

गे तिमान संतुलनंने स्थानिक जातीची फले, भाजीपाला दैनंदिन आहार-मध्ये असावा; नैसर्गिक कृतू व हंगामानुसार सर्व प्रकारच्या जंगली भाज्या, फले खावीत असा संदेश सातत्याने दिला आहे.

उन्हाळ्यात आंब्याचा हंगाम सुरु झाल्यावर वर्तमानपत्रे व इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे हापूस, पायरी, केशर ह्या जातीच्या आंब्यांचे कोडकौतुक करताना दिसतात. जणू काही जगात फक्त हेच आंबे खाण्यालायक आहेत. हापूस आंबा तर 'राजा' (?). गोच्या पोर्टुगीजींनी तो स्वार्थासाठी गोव

वैद्य महेंद्र फाटे

आ पण खात असलेले अन्न हे सध्या फक्त जिभेसाठी असते. अन् जिभेच्या मागण्यांना काही बंधनच नसल्याने आपण अक्षरशः वाटेल ते, वाटेल तितके आणि वाटेल तेव्हा खातो. समारंभांच्या मेजेवाच्या म्हणजे तर जिभेसाठी पर्वणीच! जठराचा, पचनसंस्थेचा वा संपूर्ण शरीराचा काहीही विचार न करता सध्याचे समारंभांमध्ये विविध पदार्थ तयार केलेले वा योजलेले असतात.

सध्याच्या प्रथेप्रमाणे जेवणाच्या प्रारंभी कच्चे वा अर्धे शिजवलेले पदार्थ असतात : सॅलड, मोड आलेली कडधान्ये, इत्यादि. ही कडधान्ये क्वचित उकडलेली वा तळलेलीही असतात. तोंडी लावण्यासाठी खाच्या डाढी, फरसाण, बाकरवडी असे तळलेले पदार्थ असतात. कधीकधी उकडलेले असे सुरक्षीच्या वड्या, स्वीट कॉर्न असतात. भजी, बटाटेवडे अशासारखे पदार्थ तर हवेतच. मग असतात गोड पदार्थ. त्यांचे असंख्य नमुने! बंगली, गुजराथी, पंजाबी अशा विविध प्रांतांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण मिठाया. दुधाची बासुंदी-रबडी, खव्याचे विविध पदार्थ; जिलेबी, शिरा—कितीतरी!

अलीकडे प्रांतांची ही वैशिष्ट्ये फक्त त्यांचा मिट्टिकांपुरीतीच सीमित राहिलेली नाहीत : प्रांतविशिष्ट असे अन्याही अनेक पदार्थ असतात. दाक्षिणात्य इडली-दोसे, पंजाबी भाज्या, उत्तर प्रदेशी चाट, पाणीपुरी, पावभाजी वगैरे. शेवटी आईस्क्रीम. काही ठिकाणी तर विदेशी खाद्यपदार्थांचीही योजना असते. त्यात इटालियन पास्ता, चिनी नूडल्स, कॉटनेटल भाज्यांचे प्रकार अशांचा समावेश असतो. हे सर्व वर्णन आहे ते ‘शाकाहारी’ समारंभांमध्ये. सामिष आणि ‘पिण्याचा’ पदार्थांचे वर्णन आणखी वाढवायला नको.

—जिभेसाठीच्या ह्या पदार्थांमुळे ‘शारीरिक आरोग्याचे काय होत असेल’ ह्याचा विचार कोणी करते का? आयुर्वेदानुसार असा ‘विरुद्धवीर्य’ आहार मुळीच योग्य नाही. आपण ज्या ठिकाणी, म्हणजे ज्या वातावरणात, प्रदेशात राहतो, तिथे पिकणारा; किंवा शेकडे वर्षाची परंपरा असलेला आहारच आपल्याला ‘सात्त्व’ असतो. शरीराचा स्वास्थ्यासाठी तोच योग्य असतो. शरीराने तोच स्वीकारलेलाही असतो. असा परंपरागत स्थानिक आहार ऋतुनुसार, ह्यावानानुसार,

आप्राज हापूस... (पृष्ठ २ वरून)

निघाला तर, खूप आशादायक गोष्ट पुढे आली. संवर्धनाच काम करणाऱ्या सतीश व त्यांच्या साथीदारांनी पश्चिम घाट विशेष इको-कल्पव्रक्तप्रकल्पामध्ये पश्चिम घाटातील शाळांसोबत मार्गील दोन वर्षे, नाव असणाऱ्या स्थानिक आंब्याच्या जातीचे सर्वेक्षण केले व अंबे पिकल्यानंतर शालेय मुलांच्या मदतीने संवर्धनाचे काम हाती घेतले आहे. दोनशेपेक्षा अधिक स्थानिक आंब्याच्या जाती जिंवत असल्याच्या आशादायक माहितीमुळे समाधान वाटले. आपल्याही गावात-परिसरात असा उपक्रम घेण्याची तयारी सुरु केली.

सारांश असा की, आपण किती व्यापारी व्हायचे? आपल्या स्थानिक वाणांकडे कुचकामी म्हणून पाहण्याचा कंटेंपणा हाच आपल्या अन्नसुरक्षेतील व संपन्न आरोग्यातील अडसर आहे, ह्याची खात्री पटली.

अनुभवांनुसार दृढ झालेला असतो. पठारी प्रदेशात गहू, दूध, तूप, लोणी ह्यांचा वापर असतो; तर समुद्रकिनारी राहणाऱ्या माणसांनी भात, खोबरे, मासे ह्या अत्राशी जुळून घेतलेले असतो. दक्षिण भारतातील उष्ण-दमट ह्यावानानात आंबवलेली पिठे वापरून केलेले इडली-दोसांसारखे पदार्थ; तर राजस्थानातील उष्ण-रुक्ष ह्यावानानात तैलयुक्त पदार्थ जास्त. उत्तरेत मोहरीचे तेल, तर दक्षिणेत खोबन्याचे. त्या प्रदेशातला आहार त्या प्रदेशासाठी सुयोग्य असतो. म्हणून पुण्या-मुंबईत बसून पंजाबी वा चायनीज खाणे अयोग्यच ठरते. क्वचित कधीतरी बदल म्हणून हरकत नसावी; पण सध्या मंगलकार्यात अशा पदार्थांची भरमार वारंवार होते. हे सर्व पदार्थ सर्वांना आकर्षित करणारे असतात. ‘टेस्ट करूया’ ह्या नावाखाली आपण ते पोटरूपी पोत्यात भरत जातो. पोटाला ह्या ‘विविधतेतून एकता’ साधणे खूपच अवघड होते. शरीर नावाच्या यंत्रेवरचा ताण सावकाशणे, अव्यक्तपणे वाढत राहतो. ह्यातून प्रथम अपचन होते आणि मग आपला ‘अग्नी’, म्हणजे पचनशक्ती अशा वारंवारच्या आधातांमुळे मंदावते. सर्व व्याधींची निर्मिती ही अशा मंद अग्नीतूनच होते. त्यात प्रामुख्याने स्थूलता, मधुमेह, रक्तदाब, मूळव्याध ह्यांसारख्या व्याधींचा समावेश होतो. हे सर्व उत्तम ‘मित्र’ बनून शेवटपर्यंत आपल्याला साथ देतात.

असा ‘सर्वसमावेशक’ आहार आपण सेवन करतो तोही आयुर्वेदातल्या ‘उत्तम आहार-सेवन विधी’च्या अगदी विरुद्ध पद्धतीने. आपण ‘जेवत’ नसतोच : पदार्थ पोटा(त्या!) त नुसते भरत असतो! उधे राहून, एका हातात ताट धरून; गप्पा मारत, हसत खिदलत; जेवणाकडे लक्ष न देता; पोटाकडून येणाऱ्या ‘पुरे’च्या सूचनेचा मान न ठेवता आपण चरत असतो. मग मंगलकार्यातच शरीरातला ‘मंगळ’ (अग्नी) बिघडते आणि शारीरिक अमंगलाची सुरुवात होते. बाकीची जीवनशैलीही चुकीची असेल, तर त्रास अधिक होतो.

ही परिस्थिती बदलून, मंगल कार्यामधील जेवणांनी आरोग्याचे मंगलच व्हावे असे वाटत असेल, तर सध्याची अमंगल समारंभ-शैली आमूलाय बदलायला हवी. गेल्या लेखातील विवेचनाच्या आधारे काही मुद्दे असे नोंदवता येऊ शकतील : (१) शक्य असल्यास आचारी नेमून जेवण बनवून घेणे. (२) त्यांना आपणच उत्तम दर्जाचा भाजीपाला, धान्ये, पिठे आणून देणे. (३) जेवणात तेल-तुपाचा वापर कमी करण्याविषयी त्यांना निर्देश देणे. (४) तेल शक्यतो शेंगदाण्याचे (रिफाइंड नाही) वापरणे. तूप साजूकच वापरणे. (५) तळणीचे तेल पुनःपुन्हा न वापरणे. (६) डबाबंद, गोठवलेले पदार्थ न वापरता त्या त्या ऋतूतील उपलब्ध पदार्थांचा वापर असणारी खाद्ययोजना करणे. (७) अन्न शिजवण्यासाठी कलहईची पितळी भांडीच वापरणे.

खेरे म्हणजे अशा कार्यामधील मिश्न-भोजनाचाच पुनर्विचार व्हायला हवा. जेवण असावे; पण साधे-सोपे-सुटसुटीत. आपण ‘उत्तम’चा संबंध गोडाशी जोडलेला आहे, तो साधेपणाशी जोडायला हवा. अत्रावरचे ‘संस्कार’ म्हणजे वस्तुत: अन्न पचनाला सुलभ होणे. त्यातल्या कणांमध्ये असणारे बंध सैल करणे. उकडणे, भाजणे

लग्न, मुंजी, साखरपुडे, बारशी, वास्तुशांती, वाढदिवस अशी विविध कार्य भव्य प्रमाणावर साजरी करण्याचं प्रमाण सध्या खूपच वाढलंय. पण, ह्यातून बाह्य निसर्गाची आणि आपल्या आरोग्याची किती हानी होते ह्याची जाणीव आपल्याला असते का? ह्या हानीकडे लक्ष वेधणारी आणि अर्थात पर्याय सुचवणारी ही लेखमाला :

अ-मंगल कार्य

ग ल्या वेळच्या लेखात आपण समारंभांमध्ये ऊजेंच्या उधलपट्टी-विषयी चर्चा केली. भव्य-अतिभव्य होत जाणाऱ्या विविध (अ)मंगलकार्यामुळे संसाधनांचीही अशीच मोठ्या प्रमाणात उधलपट्टी होते.

कोणत्याही समारंभाची तयारी सुरु होते ती निमंत्रणपत्रिकांपासून. आजकाल ह्या पत्रिकांची जाडी आणि आकार किती वाढत चालला आहे! निर्मितांची संख्याही भरमासाठ असल्यामुळे पत्रिकांची संख्याही वाढत जाते. त्यासाठी जो कागद लागतो त्यासाठी किती झाडं तुटात ह्याची जाणीव तरी आपण ठेवतो का? त्यांसाठी वापरले जाणारे रंग हे कृत्रिम रसायनांपासून तयार केले जातात. ते पर्यावरणाला घातक आणि प्रदूषणकारी असतात.

निमंत्रणपत्रिकांनंतर लगबग सुरु होते खरेदीची! समारंभ म्हटलता की, कपडे, दिग्दशीट-पिलोकहर, गॅसची शेंगडी, फूडप्रोसेसर, घरासाठी म्हणून इतरही अनेक गोष्टीची खरेदी होते. मग त्यात पडदे, बेडशीट-पिलोकहर, गॅसची शेंगडी, फूडप्रोसेसर, मायक्रोवेव्ह अशा घरगुरी वापराच्या गोष्टीपासून फर्निचर, गाडी इथरपर्यंत अनंत वस्तूची खरेदी होते. किंत्यक वस्तू तर

पौर्णिमा कुलकर्णी

अशा असतात की, फक्त त्या दिवसापुरताच वापर करण्यासाठी त्या घेतल्या जातात. एका घरात मी पाहिलं की, लग्नाच्या दिवशी वापरण्याच्या प्रत्येकाच्या वस्तू (उदा. बायकांचे दिग्दणी, सेपर्टीपिना, सौंदर्य-प्रसाधन इत्यादी) तर पुरुषांच्या टायच्या पिना, नेहरू शर्टाच्या गुंड्या, सौंदर्य-प्रसाधन, सेंटच्या बाटल्या, इ. वेगवेगळ्या टेवण्यासाठी अनेक कपे असणाऱ्या डळनभर प्लॅस्टिकच्या पेट्यांची खरेदी झाली होती! अनेक घरांमध्ये मंगलकार्याच्या निमित्तानं घराला नवीन रंग दिला जातो :

पहिला रंग खराब झालेला नसला तरी. भेटी आणि प्रतिभेटी ह्यांसाठी केली जाणीव (बन्याचदा निरुपयोगी) वस्तूची खरेदी हा तर फारच क्लेशकारक विषय आहे. खरं तर खरेदी हा विषयच न संपूर्णगारा आहे, पण, विस्तारभयास्तव आपण इथेच थांबूया. सांगाचा मुद्दा हा आहे की, वस्तूची अशी बेसुमार खरेदी करताना ‘त्यांची खरेदीच आवश्यकता आहे का’; ‘त्यांचा पुरेपूर वापर होणार आहे का’ हा विचार करायला नको का? केवळ एका दिवसाच्या वापरासाठी वस्तूची खरेदी करून किती संसाधन आपण इथेच वापरणारे करण्यात आसतात. आता त्यांची खरेदीच आवश्यकता आहे का?

आता प्रत्यक्ष मंगलकार्याच्या ठिकाणी काय होतं ते पाहू. समारंभांच्या निमित्तानं सजावट करावीशी वाटणं हे साभाविक आहे; पण, हल्ली आपल्याला साधीशी गोष्टीपासून फर्निचर, गाडी इथरपर्यंत अनंत वस्तूची खरेदी होते. किंत्यक वस्तू तर

भांडी वापरली जायची. जेवणासाठी केळीच्या पानां

अत्याचार निसर्गविरचे... (पृष्ठ ३ वर्षन)

हानीकारक असं संसाधन वापरतो; आणि प्रत्येक वेळी नव्या ग्लासातलं पाणी उष्टुं करून मोठ्या प्रमाणात पाणी वाया घालवतो. जेवणासाठी कधी स्टीलची तारं असतात, तर कधी मेर्लेमाइनच्या डिश. त्या पुनः पुन्हा धुवून वापरल्या जातात; पण, स्टायरोफोमच्या थाळ्या मात्र एकदाच वापरून फेकून दिल्या जातात. जेवणाच्या ताटाबरोबर प्रत्येकाला एक कागदी हातरुमाल दिला जातो. खरं तर प्रत्येक ठिकाणी हात धुण्यासाठी नळ असतात, मग हे कागदी हातरुमाल कशासाठी? एवढा कागद आणि पर्यायानं झाडं आपण वायाच घालवत नाही का? कागदाचं उत्पादन, वाहतूक ह्यांसाठी किती वीज, ढीझेल वापरलं जातं?

ह्या जेवणावळीचा दुसरा भाग म्हणजे अन्नपदार्थ. हल्ली जेवणामध्ये इतके भरमसाठ प्रकार असतात की, कोणता किती खपेल ह्याचा अंदाज न आल्यानं सगळेच पदार्थ खूप बनवावे लागतात. त्यामुळे अन्न उरण्याचं आणि वाया जायाचं प्रमाण खूप असत. तसंच, पदार्थाची संख्या खूप असल्यानं प्रत्येक पदार्थ चवीपुरता घेता घेता पान इतकं भरतं की, ते संपवणं अशक्य होऊन बसतं. ह्यातून पानात अन्न टाकण्याचं प्रमाणाही खूप वाढतं. मला कित्येकदा असं वाटतं की, थोराघरस्या एका समारंभात वापरलं जाणारं अन्नधान्य हे एखाद्या गरीब कुटुंबाला वर्षभर पुरेल इतकं असत! ते अवघय अर्ध्या दिवसात फस्त केलं जातं किंवा वाया घालवलं जातं.

निमंत्रितांची संख्या जेवढी मोठी, तेवढा मोठा हॉल किंवा लॉन्स गरजेच्या ठरतात. मोठ्या हॉलच्या बांधकामासाठी संसाधनंही जास्त लागतात. मोठमोठ्या लॉन्ससाठी जमीन आणि पाणी ही दोन जीवनावश्यक संसाधनं मोठ्या प्रमाणात वापरली जातात. त्यांचा

कोणताही उत्पादक उपयोग न होता, केवळ देखावा आणि भपका ह्यांसाठी ती वापरली जातात. एवढ्या लोकांच्या गाडव्यांच्या केवळ पार्किंगसाठी केवढी मोठी जागा लागते! हाही जमिनीचा अनुत्पादक उपयोगच आहे.

पर्यावरणाच्या, आणि आपल्याच हितकारक भविष्यकाळाच्या रक्षणासाठी समारंभांमध्ये काही थोडे बदल केले, तर ही संसाधनांची नासाडी आपल्यालाही थंबवता येईल. उदा. (१) निमंत्रितांची संख्या पर्यावरणाची निमंत्रण देता येईल. किंवा अंतर्देशीय पत्रावर छापलेले साधेसे निमंत्रण द्यायला काय हरकत आहे? (२) खरेदी करताना तर प्रत्येक वस्तूच्या दीर्घकालीन आवश्यकतेबाबत शंभर वेळा विचार करावा. नेहमी वापरल्या जातील आणि खरंच गरजेच्या असतील तरच त्या खरेदी कराव्यात. (३) सजावट करताना पानाफुलांची आणि ती सुद्धा अल्पशी अशी करावी. (४) आपल्याकडील समारंभांत 'वापरा-फेका' स्वरूपातल्या कोणत्याही वस्तू न वापरण्याबाबत हॉलमालक किंवा केटरकडे आग्रह धरावा. अक्षता, पेढे प्लॉस्टिक पिशवीत पॅक करून न वाटता सुटे वाटावे. (५) जेवणाचा बेत साधासा ठेवून अन्न उरण्याचं प्रमाणाही खूप वाढतं. मला कित्येकदा असं वाटतं की, थोराघरस्या एका समारंभात वापरलं जाणारं अन्नधान्य हे एखाद्या गरीब कुटुंबाला वर्षभर पुरेल इतकं असत! ते अवघय अर्ध्या दिवसात फस्त केलं जातं किंवा वाया घालवलं जातं.

असे अनेक साधे, सोपे; पण निर्धारपूर्वक करावे लागणारे बदल आपण करत गेले, तर आज निसर्गासाठी अ-मंगल बनलेली कार्य ही खरोखरस्या मंगलकार्यात रूपांतरित व्यायला वेळ लागणार नाही.

(क्रमशः)

एप्रिल-मे हे महिने म्हणजे आंब्यांचा हंगाम. अन् आंबा म्हणजे फक्त हापूस. त्याचा रंग, स्वाद, चव... अहाह! पण, क्षणभर थांबा. हापूसची पेटी आणायला जाण्यापूर्वी

हापूसचे खरे रंग

ही पुस्तिका वाचा. ती फळं नसून विषाचे प्याले कसे आहेत; ते पर्यावरणाची हानी कशी करतात हे समजून घ्या. अन् तरीही 'हापूसच खायचा' असं वाटलं, तर अवश्य खा.

देव(च) आपलं भलं करो!

पृष्ठ : २४ * किमत : रु.५

अलीकडे वापरात झालेली ही पुस्तकं वाचलीत का?

राजहंस प्रकाशन

- **ऊर्जा-संयम :** संयमित ऊर्जा-वापरातून धारणाक्षम विकासाकडे नेणाऱ्या जीवनशैलीची मांडणी। दिलीप कुलकर्णी। रु.१००
- **हरित साधक :** स्वास्थ्य, अंतरिक विकास आणि पर्यावरण-संतुलन ह्यांसाठी जीवनशैलीची कामाची नाहीत. ज्यांची शेतकी केवळ पडण्याच्या पावसावर अवलंबून आहे त्यांच्यासाठी तर ते काहीच करू शकत नाही. तेथून त्यांचा प्रवास सुरु झाला निसर्ग-आधारित शेतकीच्या दिशेने. उभा-आडवा तमिळ प्रदेश पायांखालून घालताना त्यांचा आविर्भाव शास्त्रज्ञानाचा नव्हता, तर तो होता शहाणिवेतून मिळालेल्या ज्ञानाचा उपयोग करण्याचा ग्रामीण शेतक्यांची संवाद साधत, परंपरागत पद्धती समजून घेण्याचा. काळाची पावलं ओळखून, शेतक्यांना रासायनिक खतांच्या नादी न लागण्याचा सल्ला मात्र ते देत राहिले.
- **बदलू या जीवनशैली (२ भाग) :** गतिमान संतुलनांतील निवडक संपादकीयांचं संकलन। दिलीप कुलकर्णी। रु.८० प्रत्येकी

संतुलन प्रकाशन

- **जोपासना घटकत्वाची :** आधुनिक पदार्थविज्ञानातून उदयाला आलेल्या प्रणाली-दृष्टिकोणाची पर्यावरणाच्या परिवेशात मांडणी। दिलीप कुलकर्णी। रु.१०
- **उगम आणि शेवट :** वापरातल्या वस्तूंविषयी मार्गदर्शन। पौर्णिमा कुलकर्णी। रु.१०

ही सर्व पुस्तकं पुण्यात उज्ज्वलं ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक इथे उपलब्ध असतात.

दूरभाष : २४४५ ६९०८, २४४६ २२६८

सौर दिनदर्शिका							सौर वैशाख, शके १९३६ (एप्रिल-मे २०१४)
रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	
१	२	३	४	५	६		
एप्रिल २१	२२	२३	२४	२५	२६		
७	८	९	१०	११	१२	१३	
२७	२८	२९	३०	१	२	३	
१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
४	५	६	७	८	९	१०	
२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	
११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	
२८	२९	३०	३१				
१८	१९	२०	२१				

४ गतिमान संतुलन
सौर वैशाख, शके १९३६

पंजीकरण क्र. : MAHMAR/2002/12860
घोषणापत्र क्र. : PHM/SR/176/VIII/2002, दि. ३/१०/२००२

■ साठीच्या दशकात एक कृषी-शास्त्रज्ञ भारतात हरितक्रांतीची सुरुवात करत असताना, दुसरा एक शेती-शास्त्रज्ञ त्या तथाकथित क्रांतीच्या फोलपणाची जाणीव होऊन, आपले पद सोडून, नैसर्गिक शेतीकडे आकृष्ट झाला होता. ह्यातील योग्यांग हा की, हे दोघेही शास्त्रज्ञ तमिळनाडू राज्यातील होते! एकाने बलाड्य उद्योगांना पाठबळ देणाऱ्या धोरणांचा कळत वा नकळत पुरस्कार केला व तो पद आणि प्रतिष्ठेचा मानकरी ठरला; तर दुसरा unsung hero राहन्हानी लोकर्क्यांच्या हृदयात राहिला.

पहिले नाव तर सर्वानाच माहीत आहे. दुसरी व्यक्ती म्हणजे जी. नम्मलवार. ३० डिसेंबर २०१३

रोजी इहलेकीची यात्रा संपवलेल्या ह्या कृषिसाधकाला डाऊन टु अर्थ पाक्षिकात (जाने. १६-३१) 'मसीहा ऑफ ऑर्सोनिक रेस्टोल्यूशन' ह्या लेखाद्वारे श्रद्धांजली

वाहण्यात आली आहे का? त्यावर त्यांचे उत्तर होते, "ते आता वळतील की नाही ह्याची मला फिकीर नाही; पण मी खात्रीपूर्वक सांगू शकतो की, मी जे बीजारोपण करत आहे ते इतके शुद्ध आहे की, काही अंकुर लोगे उगवतील, काहीना थोडा कालावधी लागेल, तर काहीना कैक वर्ष लागू शकतील; पण, उगवेल तर नकीची!" गप्यांच्या ओळखात एकदा जेव्हा असा विषय निघाला की, प्रत्येकाला त्याच्या मृत्युच्या शिलालेखावर काय लिहिलेले बघायला आवडेल, त्यावेळेस त्यांचे उत्तर होते : 'इतरांची झोप उडवणारा एक मनुष्य इथे शांत चिरनिद्रा घेत आहे'

आयुष्याच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत कार्यरत असलेले

नम्मलवार ह्यांचे जेव्हा ३० डिसेंबर रोजी वयाच्या

७५व्या वर्षी निधन झाले, त्या दिवशी ते कावरी

खोऱ्यातील मिथेन वायू-प्रकल्पाला विरोध करण्यासाठी आंदोलन करत होते!

■ 'द हिंदू' ह्या आशायघन पत्रकारितेसाठी

प्रसिद्ध असलेल्या (दैनिक व